

structural features of the formation of interdistrict, interregion and internal district migration flows of the population. Spatial differences in the net migration formation of the Czech Republic interstate migration of population are researched on the levels of regions and districts (okres). The article focuses on the features of population internal migrations in the groups of localities as well as on the trends of interdistrict and intercommune population migrations within their regions and districts.

Key words: internal migration, migration flows, migration growth, population, net migration, district (okres), region.

Стаття надійшла до редколегії
29.10.2014 р.

УДК 911.3

Наталя Омельченко

Соціальний аспект феномену урбанізації

Статтю присвячено вивченню феномену урбанізації з погляду його впливу на людину, її спосіб та умови життя. Процес урбанізації розглядається саме з позиції трансформації умов та способу життя населення. У публікації розкриті поняття з акцентом на достатньо незвичному для географа ракурсі, зокрема відображення урбанізації в соціально-географічному вимірі. Зважаючи на те, що вплив урбанізації на людину є неоднозначним, але однозначним є те, що цей соціально-географічний процес відіграє значну роль у життєдіяльності людини, торкаючись усіх сфер її життя, у статті викладено і позитивні, і негативні сторони впливу урбанізації на суспільство.

Ключові слова: урбанізація, спосіб життя, умови життя, міський спосіб життя, субурбанізація.

Постановка наукової проблеми та її значення. Урбанізація являє собою глобальний соціально-географічний процес, який зумовлює постійну модернізацію суспільства [8]. Цей феномен можна розглядати з різного погляду, звертаючи увагу на те, яка саме наука займається безпосереднім дослідженням розвитку міст. Безумовно, для географа насамперед буде велике значення відігравати територіальний аспект цього процесу, його екістика, тобто особливості міського розселення, функції міст та їх значення в процесі соціально-економічного розвитку країн і регіонів. Проте й саме людина впливає на рівень та розвиток процесу урбанізації, тому цілком закономірним є дослідження урбанізації – історичного зростання ролі міст в економічному й культурному житті суспільства – у соціальному вимірі. Після першої промислової революції швидко зростання кількості населення у великих містах західного суспільства відобразилося на характері взаємодії людей та їхньому способі життя. Цей феномен описують як урбанізм – термін, який використав Л. Вірт для зображення відмінних характеристик міського соціального життя [10]. Він наголошував, що глибоке й усебічне опрацювання проблем розвитку міст і формування міських умов і способу життя є необхідною передумовою розуміння деяких найважливіших проблем сьогоденного соціального життя й може дати одну з найбільш плідних перспектив для розуміння змін, що відбуваються сьогодні в людській природі та соціальному порядку. Значні зміни були внесені процесом урбанізації й у розвиток багатьох українських регіонів: цей процес знайшов свій особливий прояв і в регіонах інтенсивного промислового освоєння, де урбанізація мала «агресивний» характер, і в аграрних регіонах, де вона мала набагато більш повільні темпи.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблема впливу урбаністичних чинників на умови, спосіб життя людей висвітлена в роботах класиків зарубіжної соціології та соціальної психології – Ф. Тьоніса, Г. Зіммеля, М. Вебера, Т. Веблена, Л. Вірта, С. Мілграма та ін. [4]. У географії на соціальних аспектах розвитку міст у радянські та пострадянські часи акцентували увагу такі науковці, як О. І. Алексєєв, А. Г. Гольцов, І. В. Гукалова, Г. М. Лаппо, І. М. Масргойз, Ю. В. Медведков, Є. Н. Перцик, Ю. Я. Пивоваров, Г. П. Підгрушний, С. А. Покляцький, В. В. Покшишевський, М. О. Слука, А. І. Трейвіш, Б. С. Хорєв та ін.

Мета й завдання статті полягають в окресленні основних напрямів дослідження урбанізації в контексті формування способу та умов життя населення, виявленні основних негативних і позитивних аспектів впливу урбанізації на людину та відображенні феномену урбанізації в соціально-географічному вимірі, який формує якісні зміни суспільства – перетворення його переважно в міське за характером праці, способом життя, розвитком культури.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Урбанізація – це процес підвищення ролі міст у розвитку суспільства. Як соціально-економічний процес вона проявляється в зростанні міських поселень, концентрації населення в них, особливо у великих містах, у поширенні міського способу життя на всю мережу поселень [5]. Цей процес сприяє активізації людської діяльності й суспільних відносин. Через це соціальні наслідки урбанізації масштабні й різноманітні. До них слід віднести, окрім іншого, формування в людей нових потреб і підлаштування під це свого способу життя, зміна й ускладнення соціальної структури суспільства, більш напружений ритм діяльності тощо.

Розгляд міського соціуму як особливого осередку діяльності людства став характерним для соціокультурної парадигми наприкінці 1970-х рр. і, насамперед, для соціологів, коли вивчення процесу урбанізації прийняло зовсім іншу форму, відмінну від простих емпіричних узагальнень. Почали успішно розвиватися дослідження, спрямовані безпосередньо на усвідомлення урбанізації в контексті суспільного розвитку. Загальною рисою цих досліджень став розгляд феномену урбанізму як способу життя, який відображає організацію суспільства з погляду комплексу поділу праці та диференціації економічних ролей, коли високий рівень технологізації виробництва, висока соціальна мобільність, взаємозалежність соціальних суб'єктів у здійсненні економічних функцій призводять до знеособлення та індивідуалізації в соціальних відносинах. Це, своєю чергою, накладає відбиток на життєвий простір мешканців великих міст. Географи, своєю чергою, відзначали, що паралельно із цим змінювалось і саме середовище – воно трансформувалося відповідно до нових потреб, ставало більш розвиненим інфраструктурно та технічно, що, з одного боку, сприяло економії часу й розвитку людей, а з іншого – віддаляло їх від природи.

Отже, поряд із кількісним тлумаченням урбанізації, коли об'єктом вивчення обирається еволюція масштабів і форм міського розселення, існує й інше, так зване розширене тлумачення урбанізації як багатогранного соціально-економічного процесу, у результаті якого змінюються не тільки колишні форми розселення, а й соціальна структура, умови середовища, тип соціокультурного розвитку. Міський спосіб життя формує в людини певні інтереси, поведінку, ціннісні орієнтації тощо.

Але йдеться не тільки про міста. Істотні трансформації, яким піддається суспільство під впливом процесу урбанізації, не оминають село й сільське населення. У науковій літературі вже давно існує вираз: «урбанізація села» [1], який розуміють як процес залучення сільського населення в міський спосіб життя, адаптацію селян до міських стандартів. Проникнення урбаністичної культури в сільські райони відбувається за різними сферами (векторами) – територіальним, економічним, соціальним, культурним, політичним.

Людина з тими суспільними функціями (спосіб життя, характер й інтенсивність діяльності, дозвілля, рухливість, орієнтація), які вона виконує, змінюється відповідно до підвищення рівня розвитку продуктивних сил і в результаті науково-технічного прогресу. Умови формування конкретного міського мешканця складаються по-різному, залежно від самої людини, а також соціально-економічних особливостей урбанізації в різних типах поселень, при різному стані природного середовища.

Характер діяльності, нові особливості використання вільного часу, підвищення мобільності населення, шораз вища атрактивність великих центрів, що володіють солідним соціально-інформаційним потенціалом, розвиток професійних і непрофесійних контактів та багато іншого – усе це впливає на формування систем розселення у вигляді міських агломерацій, планувальну організацію населених місць, а також є фактором формування людини міста [3].

Найбільш чітко соціальні аспекти урбанізації виділив Ю. Я. Пивоваров, а саме: 1) концентрація, інтенсифікація, диференціація і різноманітність міських видів діяльності, а останнім часом і сільського господарства в приміських зонах великих центрів багатьох країн; 2) поширення і поза центрами урбанізаційних ареалів міського способу життя з особливою структурою спілкування, культурою, системою ціннісних орієнтацій; 3) розвиток великих міських агломерацій, урбанізованих районів, зон унаслідок посилення взаємозв'язків у системах розселення; 4) ускладнення форм і систем урба-

нізованого розселення, перехід від лінійних – до вузлових, смугових форм; 5) збільшення радіусів розселення в межах агломерацій і урбанізованих районів, пов'язаного з місцями прикладання праці, відпочинку та ін., які викликають територіальний ріст міських систем; відповідно, відбувається збільшення площ високоурбанізованих територій за рахунок розширення і появи нових вогнищ урбанізації.

Умови життя людини в місті значно відрізняються від умов життя в сільській місцевості. Соціальні умови міста мають більш розвинений характер. Лише давно, у рабовласницькій та феодальній формаціях, село уособлювало в собі територіально-розселенський спосіб виробництва, і місто виступало як поселення, що мало торговельно-ремісничий устрій. Прихід капіталізму зробив це співвідношення зворотним – разом з індустріалізацією й технізацією життя місто втілює новий спосіб виробництва, а село перетворюється на напівфеодальний чи дрібнотоварний устрій у його межах. Причина в тому, що відмінності між містом і селом, як формами розселення, походять від соціально-економічних відмінностей між ними [9].

Сучасний етап урбанізації, як, до речі, й усі попередні, глибоко та різнобічно впливає на життя людини. Взагалі, можна казати, що з кожним етапом урбанізації пов'язані суттєві зміни режиму всього процесу суспільного відтворення, включаючи й відтворення населення і в демографічному, і соціально-професійному аспекті. При цьому деякі соціальні, економічні, демографічні, медико-гігієнічні, містобудівні та інші прояви та наслідки урбанізації мають негативний відтінок [2]. Безумовно, місто дарує можливість жити в більш комфортабельних домівках, у яких побутова оснащеність перебуває на достатньому рівні. Але сьогодні багато українських міст не відповідають навіть цьому параметру урбанізованого міста.

В умовах урбанізації найважливішим аспектом змін, які відбуваються в культурі, є процес інтеграції в культуру українців елементів загальносвітової індустріально-міської культури. Цей процес відбувається переважно за двома напрямками – і завдяки модернізації власної культури, і через сприйняття глобалізаційних культурних елементів.

Урбанізація впливає на людину і позитивно, і негативно – окремі «протилежні» сторони процесу відображено в табл. 1. Розвиток міського середовища передбачає вдосконалення організації особистого досвіду, транспорту, всієї сфери обслуговування, що змінює структуру позаробочого часу населення й створює сприятливі можливості для змістовного використання вільного часу. Висока територіальна, соціально-професійна мобільність людей, формування розвинутої здатності до сприйняття нової і різноманітної інформації, адаптивність людини дає змогу повніше розвивати й реалізовувати її здібності та інтереси. З іншого боку, така «напруженість» життя створює низку соціальних та екологічних проблем.

Таблиця 1

Наслідки впливу урбанізації на людину

Позитивна сторона	Негативна сторона
Зростання рівня освіченості (зосередження закладів науки та культури) й розширення можливостей наступного трудового вибору	Ризик для здоров'я (інфекційні хвороби, ультразвукове випромінювання, стрес, забруднене повітря тощо)
Забезпечення висококваліфікованої медичної допомоги та інших видів обслуговування	Поширення девіантної поведінки, соціальних хвороб
Широкий ринок праці та можливості соціально-професійної мобільності	Надмірний рівень споживання, високий асортимент продукції при неоднозначній її якості
Кращі житлові та соціально-побутові умови життя	Низький рівень соціальної взаємодії населення, який не сприяє громадській згуртованості
Різномановитість форм проведення дозвілля та відпочинку	Зростання «вартості» життя, зменшення цінової доступності житла

* Складено автором за матеріалами [7].

Отже, вплив урбанізації на людину неоднозначний, однак урбанізація проявляється в неоднакових соціально-економічних умовах, країнах із різним рівнем розвитку господарства. Процеси урбанізації в розвинених країнах і тих, що розвиваються, відрізняються не лише кількісними показниками, а й якісними характеристиками самого процесу. Показник частки міського населення в розвинених країнах останнім часом зростає повільно, а для окремих країн цієї групи навіть зменшується. Таке явище зумовлене наявною тенденцією до переселення міських жителів у передмістя,

за його адміністративну межу у зв'язку з децентралізацією промисловості та прагненням до більш екологічно чистих умов проживання. У розвинених країнах тривають процеси субурбанізації – активного розвитку й освоєння приміських зон (спочатку більш заможним населенням, пізніше й населенням із середнім рівнем доходів). Субурбанізаційні тенденції в Україні досі вивчені дуже слабо, до того ж, класичний їх прояв часто «маскувався» певними адміністративно-територіальними змінами, внаслідок яких приміські поселення приєднувалися до міста.

Сучасні тенденції урбанізації України у ХХ ст. були зумовлені прискореною індустріалізацією, наслідком чого стало зростання частки міського населення. 1959 р. у містах України проживало 46 % населення, у 1970-му – 55 %, у 1981-му – 63 %, у 1994-му – 67 %; останнім часом рівень урбанізації складає понад 68 % [6]. Проте якщо порівнювати умови і спосіб життя населення навіть міст однієї країни, ми будемо бачити суттєву різницю, адже міста – це населені пункти з різною людністю, які виконують промислові, організаційно-господарські, управлінські, культурні та інші функції, що, безумовно, відбиваються на самій людині. Але кожне місто характеризується суспільно-географічним положенням і відіграє свою специфічну роль у соціально-економічному просторі країни чи регіону. Якщо, наприклад, для Києва, як столиці, важливою «типовою» ознакою міського способу життя буде освоєння населенням інноваційних форм діяльності в усіх сферах життя, то для будь-яких оточуючих великий обласний центр міст (членів агломерації) основною об'єднувальною ознакою буде повсякденна висока мобільність населення, представлена різноманітними маятниковими міграціями. Отже, специфіка міста сприяє варіаціям міського способу життя та впливає на поведінкові характеристики населення, механізми адаптації населення тощо.

Розглядаючи регіональні особливості урбанізації, потрібно відзначити, що багато регіонів України тривалий час «обходили» процеси інтенсивної індустріалізації й урбанізації. Зокрема, Херсонська область, на відміну від індустріальних регіонів Сходу України, досі має більше риси периферійної, більшою мірою аграрної області, ніж урбанізованого регіону. Хоча частка міського населення становить 61 % – це середній показник за регіонами, 11 регіонів України мають менші показники питомої ваги міського населення. Але внаслідок вигідного економіко-географічного положення, розвитку транспортних шляхів, поточних змін геостратегічного значення регіону, саме ця область може відчувати значні зрушення в перебігу та якості урбанізаційних процесів.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Опрацювання матеріалу із соціальних проблем урбанізації дає підстави зробити висновок, що соціальний аспект розвитку міст і поширення міських умов та способу життя є досить важливим, адже саме людина – безпосередній форматор процесу урбанізації. Дослідження цього процесу відповідно до регіональної специфіки й масштабів розвитку різних форм міських поселень із акцентом на сучасних трансформаціях суспільства, позитивних та негативних наслідках впливу урбанізації на людину, дасть змогу всебічно розглянути його сутність, а також значно оптимізувати територіальне управління розвитку міського середовища.

Очевидно, що фаза кількісної зміни показників урбанізації в Україні змінюється фазою стабілізації її офіційного рівня. Проте якісний розвиток міст, покращення умов життя в них, нарощування соціокультурного потенціалу, призупинені внаслідок масштабних політичних, економічних, соціальних проблем, мають знайти свого дослідника і на рівні окремих регіонів України, й на рівні держави загалом.

Джерела та література

1. Беленький В. Урбанизация села и мобильность населения / В. Беленький, С. Польский // Рост городов и система расселения. – М. : Статистика, 1975. – С. 45–53.
2. Гладкий О. В. Географія міст. Геоурбаністика : підручник / Олександр Гладкий, Степан Іщук ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Паливода А. В., 2014. – 299 с.
3. Маергойз И. М. Географическое учение о городах / И. М. Маергойз. – М. : Наука, 1987. – 118 с.
4. Матяш С. В. Человек в городе: социологические очерки / С. В. Матяш. – Киев : Политиздат Украины, 1990. – 223 с.
5. Олійник Я. Б. Вступ до соціальної географії : навч. посіб. / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2000. – 204 с.
6. Посацький Б. С. Основи урбаністики. Ч. I. Урбанізація та територіальне розпланування : навч. посіб. – Вид. 2-ге, допов. / Б. С. Посацький. – Львів : Манускрипт, 2002. – 120 с.
7. Салій І. М. Урбанізація в Україні: соціальний та управлінський аспекти / І. М. Салій. – К. : Наук. думка, 2005. – 303 с.

8. Сачкова Виктория Александровна. Урбанизация как социальный процесс: философский анализ : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Сачкова Виктория Александровна. – М., 2013. – 20 с.
9. Тарабукін Ю. О. Соціологія міста : курс лекцій. Ч. 1 / Ю. О. Тарабукін ; Держ. акад. кер. кадрів культури і мистецтва. – К. : [б. в.], 2004. – 278 с.
10. Wirth L. Urbanism as a way of life / L. Wirth // American journal of sociology. – 1938. – Vol. 44 (July). – P. 1–24.

Омельченко Наталя. Соціальний аспект феномена урбанізації. Стаття посвячена изучению феномена урбанізації с точки зрения его воздействия на человека, его образ и условия жизни. Процесс урбанізації рассматривается именно с позиции трансформации условий и образа жизни населения. В публикации раскрыты понятия с акцентом на достаточно необычном для географа ракурсе, в частности отражение урбанізації в социально-географическом измерении. Учитывая то, что влияние урбанізації на человека неоднозначно, но однозначным является то, что данный социально-географический процесс играет значительную роль в жизнедеятельности человека, касаясь всех сфер его жизни, в статье изложены как положительные, так и отрицательные стороны влияния урбанізації на общество.

Ключевые слова: урбанізація, образ жизни, условия жизни, городской образ жизни, субурбанізація.

Omelchenko Natalya. Social Aspects of the Phenomenon of Urbanization. This article is devoted to studying the phenomenon of urbanization in terms of its impact on the people, their lifestyle and living conditions. The process of urbanization is seen from a position of transformation living conditions and lifestyle. In the publication of the notions focus on rather unusual for geographer perspective, including urbanization reflected in socio-geographical terms. In view of that the impact of urbanization on humans are complex but straightforward is that the present socio-geographical process plays an important role in human life, touching all spheres of life, the paper presents both positive and negative impact of urbanization on society .

Key words: urbanization, lifestyle, living conditions, urban lifestyle, suburbanization.

Стаття надійшла до редколегії
28.10.2014 р.

УДК 911.5/9

Володимир Поручинський

Теоретичні засади розселення населення

У статті розглянуто сутність систем розселення та поселень. Розкрито основні поняття та терміни системи розселення. Проаналізовано їх і систематизовано. Запропоновано схему поняттєво-термінологічного апарату, у якій відображено локальні, регіональні та національний ієрархічні рівні системи розселення, а також родинні, виробничі, трудові, обслуговуючі та транспортні види зв'язків, якими характеризуються системи розселення. У розрізі різних ієрархічних рівнів показано особливості формування систем розселення в Україні. Указано основні способи систематизації мережі поселень.

Ключові слова: розселення населення, система розселення, поселення, ієрархічні рівні, зв'язки.

Постановка наукової проблеми та її значення. Розселення – фундаментальне поняття суспільно-географічної науки. Ним виражають і послідовність заселення людиною території Землі, і форми територіальної організації населення. Системи розселення – це територіально цілісні та функціонально взаємопов'язані сукупності поселень, які відрізняються за характеристиками поселень, що до них входять, складом та інтенсивністю соціально-економічних зв'язків між ними.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Досліджували різні аспекти розселення населення багато вчених. Зокрема, Є. Б. Алаєв проаналізував основні поняття і терміни соціально-економічної географії [1]; А. І. Доценко та В. О. Джаман досліджували національну та регіональну системи розселення України [5; 6]; теоретично-методологічні та методичні питання суспільно-географічних досліджень уходять у коло наукових інтересів О. Г. Топчієва [7]; роботи О. І. Шаблія присвячені теорії, методології та методиці суспільної географії та картографії [8].